

СУБ'ЄКТИ КРЕДИТНИХ ПРАВОВІДНОСИН: ХАРАКТЕРИСТИКА ЗМІСТУ ТА ПРАВОВИЙ СТАТУС

CREDIT RELATIONS SUBJECTS: DESCRIPTION OF THE CONTENT AND LEGAL STATUS

Алієва В.Н.,

студентка магістратури

Київського міжнародного університету

Форостяна С.В.,

кандидат юридичних наук,

завідувач кафедри кримінального права та процесу

Юридичного інституту

Київського міжнародного університету

Статтю присвячено висвітленню змісту та особливостям суб'єктного складу кредитних правовідносин. У роботі розкрито види суб'єктів відповідних правовідносин та їх нормативно-правовий статус. Автор зосереджує увагу на законодавчих вимогах, що висуваються до різних суб'єктів кредитних правовідносин.

Ключові слова: кредитні правовідносини, кредитодавець, позичальник, правовий статус.

Статья освещает содержание и особенности субъектного состава кредитных правоотношений. В работе раскрыты виды субъектов соответствующих правоотношений и их нормативно-правовой статус. Автор концентрирует внимание на законодательных требованиях, предъявляемых к различным субъектам кредитных правоотношений.

Ключевые слова: кредитные правоотношения, кредитор, заемщик, правовой статус.

The article is devoted to the content and features of the subject composition of lending relationships. The work reveals the kinds of relevant relationships subjects and regulatory status. The author focuses on the statutory requirements applicable to the various subjects of credit relationships.

Key words: credit relationship, the lender, the borrower, the legal status.

Постановка проблеми. Кредитування суб'єктів господарювання і громадян є однією з найважливіших функцій банків як спеціалізованих кредитних установ. Тому у зв'язку із нагальною необхідністю кредитування для функціонування економіки України важко переоцінити роль правового регулювання цього виду господарської діяльності, загальний рівень якого на сьогоднішній день далекий від досконалості.

Стан дослідження. У спеціальній юридичній літературі у працях таких учених-юристів, як М.М. Агарков, А.І. Берлач, П.Д. Біленчук, Ю.В. Ващенко, В.П. Вороніна, Г.Д. Джумагельдієва, В.П. Нагребельний, О.П. Орлюк, П.С. Пацурківський, Н.О. Саніахметова, А.О. Селіванов, В.С. Щербина тощо існують розробки щодо правового регулювання кредитування, проте вони стосуються переважно аналізу або правовідносин із приводу кредиту, що виникають між банком та позичальником, залишаючи поза увагою «вертикальний» аспект господарських відносин у цій сфері, або мають за основну мету розгляд правового становища лише банку. Утім вирішити окремі проблеми у сфері кредитних відносин не можливо без виявлення кола формуючих його суспільних відносин та суб'єктного складу, без визначення правового статусу суб'єктів та галузевої належності норм, що його регулюють, що і становить **мету даної роботи**. Наведене дозволить направити аналіз правового регулювання в єдиному напрямі, виявити логічні казуси і наукові протиріччя.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до загальноприйнятої позиції теоретиків права суб'єкти

правовідносин – це суб'єкти права, тобто особи, що мають правосуб'єктність та беруть участь у відносинах, врегульованих нормами права [1, с. 319]. Відповідно до цього суб'єктами кредитних правовідносин можуть виступати особи з двох боків – кредитодавця та позичальника. З боку кредитодавця суб'єктами правовідносин згідно з нормами Цивільного кодексу виступають лише банки або інші кредитні установи, а з боку позичальника – підприємства, організації, громадяни тощо [2].

У науковій літературі має місце концепція доктрини фінансового посередництва, що передбачає вжиття термінів «фінансовий посередник» і «фінансова установа» для узагальненої класифікації кола осіб, наділених правом бути професійними учасниками фінансових та кредитних правовідносин у широкому розумінні [3, с. 11].

Кредитодавець – це суб'єкт кредитних відносин, який надає кредит позичальнику на певний строк. Ним можуть бути фізичні особи, юридичні особи (підприємства, організації), держава. Головною метою надання кредиту є отримання прибутку у вигляді позичкового відсотка [4, с. 120].

Позичальник – це суб'єкт кредитних відносин, який отримує кредит у тимчасове користування. Позичальниками є юридичні та фізичні особи, яким не вистачає власних коштів. Кредитори і позичальники набувають свого статусу добровільно, на договірних засадах, що дає їм можливість найповніше задовольняти свої потреби та захищати свої інтереси, різні в кожній зі сторін кредитних відносин.

Поняття «кредитодавець» було введено в обіг із набуттям чинності Цивільним кодексом у 2004 році. Згідно зі ст. 1054 Цивільного кодексу України кредитодавцем є банк або інша фінансова установа [2].

Відповідно до норм Закону України «Про банки і банківську діяльність» ним є юридична особа, яка на підставі банківської ліцензії має виключне право надавати банківські послуги, відомості про яку внесені до Державного реєстру банків [5, ст. 2]. Разом із тим слід звернути увагу, що відповідно до ст. 4 цього ж закону банківська система України складається з Національного банку України та інших банків, а також філій іноземних банків, що створені й діють на території України. Крім того, і в розумінні ст. 1054 Цивільного кодексу України до банків також належить і Національний банк України, який, зважаючи на його подвійну правову природу, провадить господарську діяльність у межах компетенції, визначеної Законом України «Про Національний банк України».

Правовий статус комерційних банків має ряд складових, що дозволяє розчленити його на різні компоненти, які в сукупності створюють правовий статус того чи іншого банку. До таких компонентів доцільно відносити правовий режим створення комерційного банку, його організації, компетенції органів, діяльності; правовий режим реорганізації та ліквідації тощо [6, с. 102].

Чинне законодавство, зокрема закон «Про банки і банківську діяльність», до банків висуває ряд вимог, що пов'язані з його утворенням та діяльністю. Так, учасниками банку можуть бути юридичні і фізичні особи, резиденти та нерезиденти, а також держава в особі Кабінету Міністрів України або уповноважених ним органів [5]. Однак ними не можуть бути юридичні особи, в яких банк має істотну участь, об'єднання громадян, релігійні та благодійні організації.

Компетенція являє собою сукупність функцій, повноважень, предметів відання, прав та обов'язків юридичної особи. Дослідники зазначають, що по відношенню до банків поняття «компетенція» передбачає єдність таких трьох елементів:

- 1) можливість набуття банком прав та обов'язків за визначеними видами банківських операцій від свого або чужого імені;
- 2) визначення виду діяльності банків, тобто окреслений у часі та просторі, а також спеціальними заборонами господарський оборот певних об'єктів;
- 3) порядок набуття прав та обов'язків у конкретних правовідносинах [7, с. 81-85].

Відповідно, обсяг спеціальної компетенції комерційного банку може визначатися двома способами:

- шляхом перерахування в законі банківських операцій, які банки можуть здійснювати, та встановлення заборон для діяльності банків;
- шляхом видачі ліцензій на банківську діяльність конкретному банку [6, с. 103].

Закон України «Про банки і банківську діяльність» визначає, що юридична особа набуває статусу банку і право на здійснення банківської діяльності виключно після отримання банківської ліцензії та внесення відомостей про неї до Державного реєстру

банків [6]. Особи, винні у здійсненні банківської діяльності без отримання банківської ліцензії, несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність згідно із законом.

Поняття фінансової установи розкриваються у ст. 1 Закону України «Про фінансові послуги та державне регулювання ринку фінансових послуг» [8, ст. 1], згідно з якою фінансова установа (в тому числі і кредитна установа) – це юридична особа, яка відповідно до закону надає одну чи декілька фінансових послуг, а також інші послуги (операції), пов'язані з наданням фінансових послуг, у випадках, прямо визначених законом, та внесена до відповідного реєстру в установленому законом порядку.

До фінансових установ належать банки, кредитні спілки, ломбарди, лізингові компанії, довірчі товариства, страхові компанії, установи накопичувального пенсійного забезпечення, інвестиційні фонди і компанії та інші юридичні особи, виключним видом діяльності яких є надання фінансових послуг, а у випадках, прямо визначених законом, – інші послуги (операції), пов'язані з наданням фінансових послуг. Відповідно, кредитна установа – це фінансова установа, яка відповідно до закону має право за рахунок залучених коштів надавати фінансові кредити (тобто кошти, які надаються в позику юридичній або фізичній особі на визначений строк та під процент) на власний ризик.

Згідно зі ст. 19 Закону України «Про банки і банківську діяльність» без отримання банківської ліцензії не дозволяється здійснювати одночасно діяльність щодо залучення вкладів та інших коштів, які підлягають поверненню, і надання кредитів, а також ведення рахунків. Ст. 47 цього ж закону зазначає, що банківські послуги дозволяється надавати виключно банку. Центральний депозитарій цінних паперів має право провадити окремі банківські операції на підставі ліцензії на здійснення окремих банківських операцій, що видається у встановленому Національним банком України порядку. Таким чином, юридична особа не може надати кредит іншій особі без одержання спеціального дозволу (ліцензії). Фізична особа надавати кредит взагалі не має права.

Отже, як слушно зазначається в літературі, основними вимогами, що висуваються до суб'єктів кредитних відносин – банківських установ, є наявність ліцензії НБУ, дотримання економічних нормативів, дотримання інших вимог НБУ [9, с. 268].

Що стосується іншої сторони кредитних відносин – позичальника, то ним можуть бути різні суб'єкти залежно від особливостей кожного окремого виду кредитування та визначених у кредитному договорі цілей [10, с. 156].

Особливі вимоги до позичальника в законодавстві відсутні, можливість або неможливість бути учасником правовідносин визначається лише правосуб'єктністю конкретного позичальника. Позичальниками можуть бути як фізичні, так і юридичні особи. Однак не викликає сумнівів, що позичальник повинен бути кредитоспроможним, тобто мати економічну можливість повернути кредит. Для отримання позики позичальник повинен надати

економічні та юридичні гарантії повернення позичених коштів після закінчення терміну кредиту, також виплативши позичковий відсоток кредиторю за використання позики. Отже, як слушно зауважують окремі дослідники, серед вимог, що висуваються до позичальників – суб'єктів господарювання, є такі:

- забезпеченість власними коштами (не менше ніж 50% видатків);
- дотримання фінансової дисципліни;
- кваліфікація керівництва;
- оцінка продукції;
- конкурентоспроможність;
- економічна кон'юнктура тощо [9, с. 268].

Щодо суб'єктного складу банківських кредитних правовідносин у науковій літературі зустрічається позиція, що до складу суб'єктів правовідносин саме з банківського кредитування входять, крім банку (кредитора) і позичальника, також треті особи – суб'єкти забезпечення кредитних зобов'язань [11, с. 12]. Їх визначають як опосередкованих суб'єктів правовідносин із банківського кредитування. А включення опосередкованих суб'єктів до переліку суб'єктів банківського кредитування аргументується наявністю в них юридичної зацікавленості в належному виконанні позичальником своїх зобов'язань за кредитним договором. До даних суб'єктів належать, зокрема, поручителі, гаранті, які поручаються перед кредитором боржника за виконання ним свого зобов'язання.

На нашу думку, включення поручителів та гарантів (опосередкованих суб'єктів) до переліку суб'єктів банківського кредитування є безпідставним, оскільки їх права та обов'язки виникають не з договору банківського кредиту, а з іншого договору – договору поруки чи гарантії. Відповідно, поручитель – суб'єкт правовідносин із договору поруки, а гарант – суб'єкт правовідносин із гарантії. Зв'язок кредитних правовідносин та правовідносин, що виникають із договору поруки, є безсумнівним, однак їх не слід отожднювати чи змішувати.

Щодо суб'єктів правовідносин із банківського кредитування, які «стоять» на стороні кредитора, крізь призму банківського законодавства та загальних положень Господарського кодексу України щодо розподілу учасників господарської діяльності за критерієм характеру виконуваних функцій можна провести класифікацію банків за рівнями. Відповідно, до першого рівня належить Національний банк України, який є суб'єктом організаційно-господарських повноважень; до другого рівня – банки, що здійснюють безпосередню господарську, в тому числі кредитну діяльність, які в Законі України «Про банки та банківську діяльність» визначені як «інші банки». З огляду на мету господарської діяльності, яка здійснюється цими банками, в багатьох навчальних та наукових джерелах обґрунтована необхідність уточнення їх законодавчого визначення як комерційних банків [12, с. 15].

Із наведеним можна повністю погоджуватися, адже суб'єктом банківських кредитних відносин може бути не лише комерційний банк, а й Національний банк України. Національний банк України бере участь у банківських кредитних відносинах як

орган державної влади, який здійснює регулювання у сфері банківської діяльності в цілому, та у сфері кредитної діяльності комерційних банків зокрема. Законодавством передбачено також, що Національний банк України є кредитором останньої інстанції для комерційних банків, що полягає в наданні комерційним банкам кредитів у випадку відсутності інших джерел фінансування [13, с. 116].

Що стосується суб'єктного складу правовідносин із приводу державного кредитування, то він досить багатоманітний. З одного боку, це держава або уповноважені нею органи. Слушно зауважено, що в даному випадку саме держава (а не уповноважені нею органи) є суб'єктом відносин.

По-перше, грошові кошти, які акумулюються у формі державних позик, надходять саме до держави і спрямовуються на зменшення дефіциту бюджету, утворюють у результаті державний борг, а не борг уповноважених державою органів, що беруть участь у цих відносинах. По-друге, забезпеченням державних позик врешті-решт є майно держави. Таким чином, діяльність уповноважених державою суб'єктів (Кабінету Міністрів, Міністерства фінансів тощо) не виключає й участі держави як самостійного суб'єкта у відносинах державного кредитування.

Держава бере участь у цих відносинах в особі Кабінету Міністрів України, на який покладається обов'язок управління боргом. Важливо підкреслити, що ця діяльність Кабінету Міністрів здійснюється в межах, визначених Верховною Радою України. Так, у ст. 16 Бюджетного кодексу України підкреслюється, що державні запозичення здійснюються в межах, визначених законом про Державний бюджет України, з дотриманням граничного обсягу державного боргу на кінець бюджетного періоду [14, ст. 16].

Суб'єктом правовідносин щодо державного кредиту є також Національний банк України, який готує пропозиції Кабінету Міністрів для політики в цій сфері, виконує операції з обслуговування, розміщення боргових зобов'язань, їх погашення і виплати доходів кредиторам.

Іншу сторону суб'єктів даних відносин представляють кредитори – юридичні та фізичні особи. Причому в даному випадку йде мова про спеціальний характер подібних суб'єктів, оскільки ними можуть бути не всі юридичні або фізичні особи, а лише ті, що мають у розпорядженні тимчасово вільні грошові кошти, які вони надали у формі внутрішньої державної позики.

Висновки. Отже, суб'єктами кредитних правовідносин можуть виступати особи з двох боків – кредитодавця та позичальника. З боку кредитодавця суб'єктами правовідносин виступають лише банки або інші кредитні установи, а з боку позичальника – підприємства, організації, громадяни тощо. Включення опосередкованих суб'єктів (поручителів, гарантів) до переліку суб'єктів кредитування, у зв'язку з наявністю в них юридичної зацікавленості в належному виконанні позичальником своїх зобов'язань за кредитним договором, є безпідставним, оскільки їх права та обов'язки виникають не із кредитного договору, а з договору поруки чи гарантії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : підручник / О.Ф.Скакун. – Харків : Консум, 2001. – 656 с.
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
3. Шемшученко Г.Ю. Фінансово-правові аспекти регулювання банківського кредитування : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.07 / Г.Ю.Шемшученко ; Інститут законодавства Верховної Ради України. – К., 2005. – 21 с.
4. Круш П.В. Ароші та кредит : навч. посіб. / П.В. Круш, О.В. Клименко. – К. : Центр навчальної літератури, 2010. – 216 с.
5. Про банки і банківську діяльність : Закон України від 7 грудня 2000 р. № 2121-III // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 5-6. – Ст. 30.
6. Орлюк О.П. Банківське право : навч. посіб. – 2.вид., перероб. і доп. / О.П. Орлюк. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 392 с.
7. Олейник О.М. Основи банківського права : курс лекцій / О.М. Олейник. – М. : Юристь, 1997. – 424 с.
8. Про фінансові послуги та державне регулювання ринку фінансових послуг : Закон України від 12 липня 2001 р. № 2664-III // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 1. – Ст. 1.
9. Банківські операції : підручник / за ред. д.е.н., проф. О.В. Дзюблюка. – Тернопіль : Вид-во ТНЕУ «Економічна думка», 2009. – 696 с.
10. Косова Т.Д. Банківські операції : навч. посіб. / Т.Д. Косова, О.Р. Циганов. – К. : Центр навчальної літератури, 2008. – 372 с.
11. Баришніков А.Г. Адміністративно-правове регулювання сфери банківського кредитування в Україні : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.07 / А.Г. Баришніков ; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2009. – 21 с.
12. Очкурєнко С.В. Правове регулювання відносин, що виникають в процесі кредитної діяльності комерційних банків : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.07 / С.В. Очкурєнко ; Одес. нац. юрид. акад. – О., 2001. – 24 с.
13. Банківське право: українське та європейське / П.Д. Біленчук, О.Г. Диннік, І.О. Лютий та ін. – К. : Атіка, 1999. – 398 с.
14. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>.